

КОВАЛЬОВА Н.А.

УДК 94(477) "1917"

НАПЕРЕДОДНІ "АГРАРНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ": ПОШУКИ КОМПРОМІСІВ ТА КОНФРОНТАЦІЯ СЕЛЯН З ПОМІЩИКАМИ У 1917 Р.

У статті аналізується становище поміщиків в українському селі у 1917 р., визначається характер їх господарських відносин із селянами. Зроблено спробу знайти відповідь на питання про можливість компромісу між селянами та поміщиками напередодні "аграрної революції".

Ключові слова: поміщики, селяни, оренда, компроміс, розгром.

В статье анализируется положение помещиков в украинском селе в 1917 г., характеризуются их хозяйственные отношения с крестьянами. Сделана попытка ответить на вопрос о возможности компромисса между крестьянами и помещиками накануне "аграрной революции".

Ключевые слова: помещики, крестьяне, аренда, компромисс, разгром.

The article analyzes the position of landowners in Ukrainian village in 1917, determines character of their business relationship with peasants. An attempt to solve the problem of possible compromise between peasants and landowners ahead of the "agricultural revolution" has been done.

Key words: landowners, peasants, rent, compromise, defeat.

Проблема селянського руху 1917 р. була однією з центральних у дослідницькій діяльності радянських науковців 1920-х р. і особливо у 1950 - 1980-х рр. У цей же час характеристиці становища поміщництва істориками приділялася недостатня увага. Одну з перших праць, присвячених діяльності поміщицьких організацій у 1917 р., підготувала О.Н. Чаадаєва [1]. У 1980-х рр. проблему конфіскації поміщицького землеволодіння досліджував запорізький історик Ф.Г. Турченко [2]. Організацію та напрямки діяльності Союзу земельних власників щодо захисту прав поміщиків у 1917 р. розкривають запорізький науковець О.О. Волошко [3] та київська дослідниця О.М. Любовець [4]. Невивченими

проблемами залишаються характер взаємовідносин селянства і поміщництва у період з Лютневої революції до жовтня 1917 р., стан розвитку господарських відносин на селі.

Метою статті є з'ясування характеру взаємовідносин селянства і поміщиків напередодні "аграрної революції": від пошуку компромісів до погромницької діяльності восени 1917 - на початку 1918 рр.

Після Лютневої революції 1917 р. через сільські сходи (сходки) українське село долучилося до бурхливого політичного життя. Формуванню нового світогляду селянських мас, а також їх поведінки сприяли солдати-фронтовики, які побували в армії, або робітники підприємств

промислових центрів, зокрема шахтарі, партійні агітатори [5, с. 314-317; 6, с. 170; 7, с. 213-214]. Своїми ватажками після Лютневої революції 1917 р. селяни дуже часто обирали людей "бувалих", які побачили світ, мали певний політичний або життєвий досвід. Нерідко вони були колишніми поліцейськими чи просто шахрями. Обираючи їх, селяни сподівалися, що таких "бувалих, на всі боки битих", поміщики не зможуть обманути [8, с. 370-371]. Отримання землі без викупу та полегшення у справі сплати податків були основними бажаннями селянства того часу [9, с. 10]. Жодного селянського наказу, який би містив побажання чи згоду на викуп поміщицької та інших нетрудових земель дослідниками не виявлено [10, с. 145].

Вирішити земельне питання українські політичні партії сподівалися з допомогою Установчих зборів і до їх скликання намагалися утримати селян від насильницьких дій проти поміщиків [11, с. 25]. На селянських з'їздах усіх рівнів, які протягом квітня - червня 1917 р. проходили в Україні (повітових, губернських та I Всеукраїнському селянському з'їзді) ухвалювалися резолюції про недопустимість самовільних захоплень землі і лісу [12]. За порозуміння з поміщиками й мирне вирішення земельного питання агітували і представники меншовиків [7, с. 111, 198]. Стримуючим чинником для селян була також пам'ять про криваві репресії проти учасників аграрних виступів 1905 р. [13, с. 20; 14, с. 20]. Увагу на вичікувальну та пасивну поведінку селянства Харківщини, Чернігівщини, Київщини, Полтавщини звертали дослідники 1920-х р. та сучасник тих подій - Чернігівський губернський комісар Центральної Ради Д. Дорошенко [9, с. 9; 11, с. 25; 13, с. 20, 31; 15, с. 200, 202, 217; 16, с. 172].

В умовах господарської розрухи та зростаючої напруженості у відносинах із селянством переважна більшість поміщиків після Лютневої революції намагалась вести своє господарство. Тимчасовий уряд

постановою від 11 квітня 1917 р. закликав "сільських господарів" продовжувати засівати свої поля, зобов'язуючи їх забезпечувати армію і тил продовольством [17]. У дореволюційний період у своїх маєтках проживали 39 % поміщиків [18, с. 28]. Розвиток ситуації на місцях після лютого 1917 р. багато в чому визначався особистими відносинами поміщиків із селянами та ступенем їх залученості до господарської діяльності і селянського життя. Прикладом доброзичливих стосунків із селянством є недопущення останніми погромів у жодному з маєтків громадського діяча і землевласника Є. Чикаленка, як під час революції 1905 р., так і у 1917 р. Проживаючи у своєму маєтку у с. Перешори на Херсонщині з березня до жовтня 1917 р., Є. Чикаленко особисто зміг спостерігати драму руйнування старого соціального укладу. Господарювати на селі у 1917 р. було "безмірно тяжче, як за попередніх років": гостро відчувалася нестача робочих рук та тяглової худоби. В економії працювали майже виключно хлопчачки, які "робили коли хотіли і що хотіли". Через господарську розруху та соціальну нестабільність Є. Чикаленко став розпродувати своє господарство, хоча цьому й перешкоджав волосний комісар: продав хліб по встановленій ціні, коней, худобу [8, с. 372-373; 19, с. 252, 254]. Інші поміщики теж вважали за доцільне розпродати своє майно [7, с. 197-198; 20, с. 28].

Друга частина поміщиків відразу після Лютневої революції 1917 р. переїхала до міст, де було спокійніше. У дореволюційний період у своїх маєтках постійно були відсутніми 25 % поміщиків [18, с. 28]. Нині ця частка землевласників зросла. У Дніпровському повіті Таврійської губернії, за спогадами селянина К.А. Москаленка, поміщики проживали у містах. Вирішенням земельних питань керував Олешківський повітовий земельний комітет на чолі з есером П. Бондарем, а поміщицькими маєтками управляли 38 робітничих комітетів [7, с. 207-208].

Політичної підтримки з боку держави після Лютневої революції 1917 р. поміщицтво не мало. Праві партії припинили свої існування практично відразу після падіння самодержавства. Частина їх членів перейшла до партії народної свободи. Інші взяли активну участь у створенні нової організації - Всеросійського союзу земельних власників, заснованого 19 травня у Москві на з'їзді земельних власників 31 губернії [21, 21 мая]. На Полтавщині 25 квітня 1917 р. з ініціативи поміщика Костянтиноградського повіту, члена Державної думи Михайла Коваленка був заснований Союз хліборобів-власників. Він визнавав відчуження землі за справедливий викуп і виступав проти насильницького захоплення землі [21, 27 апреля]. До Союзу вступило багато поміщиків, заможних селян і козаків, дискримінованих Центральною радою [22, с. 69]. Наприкінці червня 1917 р. був скликаний губернський установчий з'їзд Союзу земельних власників у Чернігові, який став залучати заможних селян [23, с. 68]. У червні в Одесі на з'їзді земельних власників виник Союз земельних власників Херсонської і Бессарабської губерній [24, с. 57]. 2 серпня у Вінниці був створений "Союз хліборобів Вінницького і Ямпільського повітів", який представляв інтереси польських землевласників Поділля [25, 19 серпня]. Осередки Союзу хліборобів-власників були створені у Харківській губернії (Лебединський повіт), Київщині (Сквирський повіт), Херсонщині (Олександрійський повіт) [25, 25 серпня]. Дані про чисельність цих організацій досить приблизні: Новгород-Сіверське відділення налічувало більше 3 тис. осіб, Полтавське - 2,5 тис. осіб, Катеринославський і Одеський союзи - по 500 осіб у кожному [26, с. 243]. Загалом по Україні організація налічувала близько 100-150 тис. осіб [4, с. 286].

При проведенні агітації члени Союзу хліборобів-власників нерідко зазнавали фізичного насилля з боку селянства, арештів, про що надходила інформація з Полтавської та Чернігівської губерній [27, с. 234; 28].

Організація брала участь у виборах до земств, Установчих зборів, але популярністю у суспільстві не користувалася [29, с. 84]. До роботи в органах земельної адміністрації представників Союзу землевласників не залучали. Регіональні організації Союзу хліборобів-власників (наприклад, Старобільська організація, Полтавський комітет) у червні - серпні 1917 р. відправляли численні телеграми, звернення до органів влади з протестами проти проектів аграрної реформи, діяльності продовольчих і земельних комітетів, акцентуючи увагу на загрози краху землеробства, виникненню продовольчих труднощів та неможливості сплачувати податки [27, с. 114, 177-178, 234].

Свої інтереси землевласники у 1917 р. відстоювали поодиноко: у судах, земельних комітетах тощо. У Херсоні Союз землевласників створив бюро юридичної допомоги постраждалим від аграрних заворушень [30]. Зі скаргами на дії органів земельної адміністрації землевласники зверталися до місцевих, а потім губернських земельних комітетів. Апелюючи необхідністю постачати продовольство для армії, сплачувати державні, земські та банківські платежі, оскаржував 22 вересня 1917 р. захопницькі дії Криворудського волосного земельного комітету Кременчуцького повіту Полтавської губернії М.О. Надервель: чверть його землі залишилася незасіяною, сам землевласник не отримав ні копійки за землю [31]. 340 крб. самих лише земських зборів мав сплатити землевласник Пирятинського повіту І.О. Золотухін, який 95 дес. своєї землі у х. Лебедів з 1912 р. здавав в оренду, а сам мешкав у Переяславі. Через відібрання цієї землі у постійного орендаря Петрика й передачі її Лебедівській громаді, ніхто не платив орендну плату власникові і він з сім'єю залишився без засобів до існування [32].

Основними проблемами у розвитку сільськогосподарської галузі влітку 1917 р. стали збір врожаю та врегулювання орендних відносин. Збір врожаю в економічних і козацьких господарствах улітку 1917 р.

виявився дорогим і збитковим, - повідомляв у серпні 1917 р. голова Полтавського губернського продовольчого комітету агроном Ю. Соколовський міністерство: земельні комітети зняли військовополонених, а через високі ціни на збір врожаю (за сніп) хліб розійшовся по селянських господарствах [33]. Економічно недоцільні умови збору врожаю оскаржувала у червні - липні 1917 р. власниця Парафіївського маєтку О.П. Олів (розташовувався у Борзнянському повіті Чернігівської та Прилуцького повіту Полтавської губернії): господарство мало 87 жаток і снопов'язалок, 13 парових молотильних гарнітур, а ручна праця і 8-годинний робочий день під час жнив і посівної кампанії на селі загрожували господарською розрухою маєтку [34].

Досить гострого і складного характеру набрали у 1917 р. орендні відносини. Врегулювання питання про оренду землі на той час було єдиним законним шляхом вирішення земельного питання до розгляду його Установчими зборами. Для Полтавської, Харківської губерній процес здачі - найму землі в оренду був звичайним явищем для господарств, як поміщиків, так і селян. Змінилися лише умови оренди (у червні 1917 р. земельні комітети встановили розміри землі та нові ціни), а також орендарі (орендні землі у першу чергу стали розподіляти між безземельними і малоземельними селянами). Якщо на початку 1917 р. середня ціна за оренду десятини землі становила 22 крб., то земельні комітети Харківської губернії встановили досить революційні ціни: в Ізюмському повіті від 3 до 5 крб., у Богодухівському - 6-10 крб., а у Харківському - 10 крб. [15, с. 209]. Через низьку прибутковість селянських господарств, відсутність у них побічних заробітків та поганий врожай Ізюмський повітовий земельний комітет 23 серпня 1917 р. залишив у силі орендну ціну у 3-5 крб. навіть після її відміни Харківським губернським земельним комітетом [35]. Таким чином, у середині 1917 р. поміщики

втратили 2/3 - 4/5 суми орендних прибутків [36, с. 63].

При врегулюванні орендного питання земельні комітети намагалися досягти згоди із землевласниками, однак останні не завжди погоджувалися на пропонувані умови. Власник Переточанської економії у Роменському повіті на Полтавщині П.Ф. Калугін скаржився 16 липня 1917 р. до Роменської ради робітничих і солдатських депутатів, а також до Головного земельного комітету на встановлені повітовим земельним комітетом 26 червня орендні ціни та оплату праці найманим робітникам. Низькі орендні ціни (10-15 крб. за десятину озимого посіву і 8-12 крб. ярового посіву), а також висока оплата поденних працівників робили господарство нерентабельним (власник мав заплатити державних і земських податків близько 5 крб. з десятини та 5-8 крб. за позику банку). Після відмови господаря платити встановлену земельним комітетом плату, працівники покинули його господарство і сусідні економії [37]. За логікою селян, встановлення низьких орендних цін було закономірним результатом державної політики: раніше штучно завищені ціни за оренду необхідно було привести у відповідність до встановлених державою в умовах війни твердих цін на хліб [26, с. 147]. Саме питання ціни орендної землі й зумовлювало конфлікти між селянами та поміщиками, яким складно було сприйняти нову ситуацію.

З наближенням осені, хоча й зі значними труднощами, землевласники все більше погоджувались на умови оренди. Передавали свої землі в оренду селянам землевласники Полтавської [38], Чернігівської [39, с. 127], Харківської [40], Катеринославської [41], інших губерній. У Посухівській волості Уманського повіту Київської губернії поміщики з селянами на волосному з'їзді у жовтні 1917 р. погодилися надати безземельним та малоземельним селянам, що мали великі сім'ї, по 1 дес. за скіпщину з половини. Економія обіцяла допомогти своїм насінням і сівалками [42].

Однак з послабленням державних структур і поширенням революційної агітації восени 1917 р. посилювалась анархія у земельних відносинах і все більше загострювалися стосунки селян з поміщиками. Показовою є ситуація у Харківській губернії. На засіданні Харківського губернського земельного комітету 13 жовтня 1917 р. представники Сумського, Лебединського, Охтирського, Валківського повітів відзначили зростання селянських вимог (ультимативні вимоги самим взяти землю), невдоволення раніше отриманою від земельних комітетів землею, прагнення збільшити її площу шляхом самовільних захоплень. Поміщики у цей же час стали відмовлятися здавати землю в оренду селянам і стали проявляти більшу організованість та опір, ніж раніше [43]. В інших повітах Харківської губернії ситуація була спокійнішою: в Ізюмському повіті населення вже було наділене землею і виникали непорозуміння лише між сусідніми повітами, не було конфліктів на ґрунті оренди землі у Зміївському та Харківському повітах. Самовільні захоплення та заворушення розпочалися з середини вересня у Куп'янському та Старобільському повітах. Причинами цього стали революційна агітація (селян на Старобільщині підбурили представники Харківського революційного штабу) та відсутність фінансування земельних органів, про що повідомив представник Куп'янського повіту Н. Сизонов. Ціни на оренду становили 15 крб. з десятини, хоча поміщики намагалися здати з виділеної їм землі і по 40 крб. за десятину [44]. 31 жовтня 1917 р. Ізюмський повітовий земельний комітет відзначав відсутність конфліктів між поміщиками та селянами щодо оренди і загалом спокійну ситуацію на місцях, але був стурбований інформацією про державний переворот у Петрограді і просив представників на місцях підтримувати порядок і не допускати "селян до громадянської війни" [45].

Мирний шлях вирішення земельного питання був зірваний восени 1917 р. унаслідок погромницької діяльності солдатів Південно-Західного фронту, які з вересня 1917 р. стали чинити розгрома винокурних заводів на Правобережжі. Восени 1917 - на початку 1918 рр. найбільш інтенсивних погромів зазнали маєтки прифронтових повітів Подільської та Волинської губерній: за підрахунками М. Рубача протягом трьох місяців там було розгромлено 50-60 % від загальної кількості маєтків. У Київській губернії постраждало до 20-25 % маєтків, а серед лівобережних губерній найбільших збитків зазнала Чернігівська, де було розгромлено 15-20 % [46, с. 184]. У Степовій Україні найбільше поміщицьких маєтків було розгромлено у північно-західних повітах Херсонської і північних повітах Катеринославської губерній [46, с. 173]. Наслідки селянського руху катастрофічно вплинули на розвиток сільського господарства: збільшилась кількість незасіяних земель, було ліквідовано худобу і реманент багатьох поміщицьких господарств, а виручені мізерні кошти за їх продаж відразу ж розійшлися, селяни втратили можливість підробітків у поміщицьких господарствах. Однак замислюватися про наслідки своєї діяльності та пошуки засобів для існування селяни стали вже після розгрому поміщицьких маєтків.

Чи можливий був компроміс між землевласниками і селянами, - відповідь на запитання намагалися знайти один із авторів "Великої земельної реформи" Тимчасового уряду В. Чернов і представник "поміщицької професії" С. Чикаленко. На думку В. Чернова, землевласники завдяки роботі військовополонених стали практично незалежними від селянства околицьних сіл і менше схильні були враховувати їхні інтереси, а селяни через своє зубожіння в умовах війни ставали більш ворожими до поміщиків [26, с. 145]. Маєтне дворянство, вважав В. Чернов, було приречене і через зволікання із скликанням Установчих зборів

могло скористатися лише часом для отримання прибутків із своїх господарств (їх продажу, застави). Останнє викликало невдоволення селянства і підштовхнуло їх до погромів поміщицьких маєтків [26, с. 240, 242, 247-248]. Є. Чикаленко вважав, що великі землевласники землю продавати не будуть, бо вони живуть за кордоном або у столиці й страху революції не зазнали [19, с. 56]. Інші землевласники, на думку Є. Чикаленка, якби їм залишили по 150 дес. землі, а за решту держава сплачувала паперами, могли б піти на компроміс і таким чином держава могла б примирити селян із землевласниками [19, с. 97]. Однак землевласники-поміщики втратили авторитет серед селянства, це відчував Є. Чикаленко і повідомляв у листах до П. Стебницького 11 липня та А. Ніковського 16 липня 1917 р. [19, с. 248, 257]. Письменник В. Короленко, який влітку 1917 р. спілкувався із селянами Полтавщини на сільському сході, переконався, що вони не хотіли слухати про економічну доцільність вирішення питання про землю (реформування сільського господарства, створення кредиту, певну плату за землю державі), а прагнули якнайшвидше її отримати [47, с. 115-120].

Поміщики унаслідок втрати землі, власності, звичного соціального укладу пережили глибоку психологічну драму. "Соціальна боротьба велася вже давно, але раніше переможцями були поміщики; тепер же в революції перемогли селяни", - констатував громадський і політичний діяч, член Центральної Ради М. Галаган, спостерігаючи за батьками своєї дружини [48, с. 335]. Вийхати за кордон могли одиниці, а чинити фізичний опір - лише чоловіки. Таким чином, драматичні події кінця 1917 - початку 1918 рр. супроводжувалися трансформацією соціального укладу і руйнацією економічних відносин - вилученням поміщицтва як класу і виробника сільськогосподарської продукції. Досить мирний період співіснування селянства і поміщицтва навесні - влітку 1917 р. завершився жорстокою конфронтацією і

погромами поміщицької власності наприкінці 1917 - на початку 1918 рр.

Бібліографічні посилання

1. Чаадаєва О. Помещики и их организации в 1917 году. - М.-Л.: Московский рабочий, 1928. - 176 с.
2. Турченко Ф.Г. Великий Октябрь и ликвидация эксплуататорских классов на Украине. - К.-Одесса: Вища школа, 1987. - 199 с.
3. Волошко О.О. "Всероссийский союз земельных владельцев" на захисті принципу приватної власності (літо - осінь 1917 р.) // Український селянин. - Черкаси, 2001. - Вип. 3 - С. 215-218.
4. Любовець О.М. Організаційне оформлення Союзу земельних власників на терені України в 1917 році // Український селянин. - Черкаси, 2006. - Вип. 10. - С. 285-287.
5. Гавриленко С.В. Жовтень на селі / С.В. Гавриленко // Великий Жовтень на Київщині. Збірник спогадів учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції. - К.: Держ. вид-во політ. літ-ри УРСР, 1957. - С. 313-319.
6. 1917 год в деревне / под ред. Я.А. Яковлева. - М.; Л.: ГИЗ, 1929. - 360 с.
7. 1917 год в деревне (воспоминания крестьян). - М.: Изд-во политической литературы, 1967. - 288 с.
8. Чикаленко Є. Щоденник (1907 - 1917). - К.: Темпора, 2004. - Т. 1. - 428 с.
9. Революційне минуле Старобільщини / укл. В.О. Щепетильников. - Старобільськ: Видання округової ювілейної комісії, 1927. - 51 с.
10. Луцкий Е.А. Крестьянские наказы 1917 г. о земле // Источниковедение истории советского общества. - М.: Наука, 1968. - Вып. II. - С. 113-161.
11. Іргізов А. Селянський рух 1917 року на Київщині // Літопис революції. - 1931. - № 4. - С. 4-34.
12. Український національно-визвольний рух. Березень - листопад 1917 року: Док. і матеріали. - К.: Вид-во імені Олени Теліги, 2003. - С. 238, 261, 269, 331-332, 350, 410.
13. Боротьба за Жовтень на Прилуччині / укл. І.Г. Ідлін. - Прилука, 1927. - 326 с.
14. Щербаков В.К. Жовтнева революція і роки громадянської війни на Чернігівщині. - Чернігів, 1927. - 117 с.
15. Качинский В. Крестьянское движение // 1917 год в Харькове. Сборник статей и воспоминаний. - Х.: Пролетарий, 1927. - С. 180-269.
16. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914 - 1920). В 4-х ч. - Мюнхен: Укр. видавництво, 1969. - 543 с.
17. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі - ЦДАВОВУ). - Ф. 1385. - Оп. 1. - Спр. 11. - Арк. 1.
18. Якиманский В.А. К итогам аграрной революции на Украине. По данным анкетного обследования 1922 г. - Х.: ЦСУ УССР, 1924. - 37 с.

19. Чикаленко Є. Щоденник (1918 - 1919). - К.: Темпора, 2004. - Т. 2. - 464 с.
20. Остапенко. Борьба с самостийниками в Глодоссах // Годы борьбы. 1917 - 1927. Сборник воспоминаний и материалов по истории революционного движения на Зиновьевщине. - Зиновьевск, 1927. - С. 27-29.
21. Вестник Временного правительства. - 1917.
22. Верига В. Визвольна боротьба в Україні 1914 - 1923 рр. - Рівне: Рівненська друкарня, 2005. - Т. 1. - 472 с.
23. Щербаков В. Черниговщина накануне революции и в дооктябрьский период 1917 г. // Летопись революции. 1927. - № 2. - С. 31-68.
24. Кордон М.В. Ради селянських депутатів і аграрний рух на Півдні України в березні 1917 - березні 1918 рр. (на матеріалах Катеринославської і Херсонської губерній): дисертація ... канд. іст. наук. - К., 1974. - 215 с.
25. Народна Воля. - 1917.
26. Чернов В. Великая русская революция. Воспоминания председателя Учредительного собрания. 1905 - 1920. - М.: ЗАО Центрполиграф, 2007. - 430 с.
27. Крестьянское движение в 1917 г. - М.-Л.: ГИЗ, 1927. - 442 с.
28. Воля. - 1917. - 27 серпня.
29. Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 - грудень 1918. - К., Філадельфія, 1995. - 493 с.
30. Державний архів Російської Федерації (далі - ДАРФ). - Ф. 1796. - Оп. 1. - Спр. 71. - Арк. 75.
31. ЦДАВОВУ. - Ф. 1412. - Оп. 1. - Спр. 45. - Арк. 65.
32. ЦДАВОВУ. - Ф. 1412. - Оп. 1. - Спр. 62. - Арк. 20.
33. ЦДАВОВУ. - Ф. 1412. - Оп. 1. - Спр. 6. - Арк. 51.
34. ЦДАВОВУ. - Ф. 1412. - Оп. 1. - Спр. 33. - Арк. 21.
35. ЦДАВОВУ. - Ф. 1731. - Оп. 1. - Спр. 3 а. - Арк. 10.
36. Рубач М.А. Захоплення поміщицьких і куркульських земель під приводом примусової оренди (До історії аграрної революції 1917 р. на Україні) // Боротьба за владу Рад на Україні. - К.: Наук. думка, 1977. - С. 63-78.
37. ДАРФ. - Ф. 1796. - Оп. 1. - Спр. 127-131.
38. ЦДАВОВУ. - Ф. 1412. - Оп. 1. - Спр. 27. - Арк. 24.
39. Еткіна І.І. До причин трагедії під Крутами. Селянський рух у Чернігівській губернії в жовтні 1917 - січні 1918 рр. // Література та культура Полісся. - Ніжин, 2009. - Вип. 48. - С. 126-134.
40. ЦДАВОВУ. - Ф. 1326. - Оп. 1. - Спр. 32. - Арк. 19 зв.
41. ДАДО. - Ф. 630. - Оп. 1. - Спр. 9. - Арк. 210-210 зв.
42. ЦДАВОВУ. - Ф. 165. - Оп. 1. - Спр. 18. - Арк. 26.
43. ЦДАВОВУ. - Ф. 1412. - Оп. 1. - Спр. 15. - Арк. 312 зв. - 313.
44. ЦДАВОВУ. - Ф. 1412. - Оп. 1. - Спр. 15. - Арк. 313-314.
45. ЦДАВОВУ. - Ф. 1731. - Оп. 1. - Спр. 3 а. - Арк. 11.
46. Рубач М.А. Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине в период проведения Октябрьской революции. - К.: АН СССР, 1957. - 457 с.
47. Короленко В.Г. Земли! Земли! Мысли, воспоминания, картины. - М.: Советский писатель, 1991. - 224 с.
48. Галаган М.М. З моїх споминів (1880-ті - 1920 р.). - К.: Темпора, 2005. - 656 с.

